

Bu-Ali Sin
UniversityIranian Scientific
Archaeological
Associationپژوهش‌های
باستان‌شناسی
ایران

PAZHOSH-EHA-YE BASTANSHENASI IRAN

P. ISSN: 2345-5725 & E. ISSN: 2345-5500

Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>

Vol. 14, No. 40, Spring 2024



© The Author(s)



The Islamic City of Dinavar Revisited: A Portrait of a Cultural City

Maryam Dehqan¹, Mohammad Ebrahim Zarei²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.26330.2495>

Received: 2022/06/09; Accepted: 2022/08/20

Type of Article: **Research**

Pp: 285-314

Abstract

Dinavar, once a prominent center of Māh al-Kufa Province and a cultural hub in the early Islamic world, experienced a significant political advancement in the fourth century AH under the rule of the Hasanwayhids. However, over the following centuries, the city faced a decline that ultimately led to its complete ruin by the thirteenth century AH, leaving only its name behind. The focus of the research on Dinavar lies in understanding its prosperous past and urban life through a descriptive-analytical approach that involves studying historical sources and archaeological evidence. This study seeks to answer the following questions: 1. When did the growth of Dinavar begin and how long has it continued? 2. How was the social and economic condition in Dinavar? The corresponding assumptions are as the following: 1- After the Islamic arrival, Dinavar's settlement and its agricultural lands provided the grounds for the formation of a city that has been prosperous for nearly five centuries. 2- Dinavar's urban community, at its flourishing time housed a variety of social and cultural groups, and its economy was developed based on agriculture and complementary activities. Studies show that urban life in Dinavar lasted until the Safavid era, but its flourishing period is limited to the first centuries of Islam. This period was defined by the presence of elites and an intellectual society together with cultural diversity. The culmination of urban life in Dinavar during the early Islamic centuries can be attributed to various factors, such as the spread of Islamic ideas, environmental capabilities, agricultural development and animal husbandry, and the presence of skilled craftsmen and merchants. However, by the fifth century AH, the city began to experience a decline marked by political instability, geographical isolation, and natural disasters like earthquakes. This decline also coincided with cultural changes and the migration of thinkers, as well as the increase in distance to government centers and main routes, leading to the eventual downfall of Dinavar's once-thriving urban life.

Keywords: Dinavar, Islamic City, Social Groups, Economy.

1. PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

2. Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran (Corresponding Author)

Email: me-zarei@basu.ac.ir

Citations: Dehqan, M. & Zarei, M. E., (2024). "The Islamic City of Dinavar Revisited: A Portrait of a Cultural City". *Pazhohesh-ha-ye Bastan Shenasi Iran*, 14(40): 285-314. doi: [10.22084/nb.2022.26330.2495](https://doi.org/10.22084/nb.2022.26330.2495)

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_4714.html?lang=en

PAZHOSH-EHA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.



Introduction

Following the spread of Islam, there was a notable increase in urbanization, particularly in the western regions of Iran and Muslims started to build and develop many cities. The fertile plains of Central Zagros played a crucial role in facilitating the growth and development of various cities. These urban centers were primarily established as political and administrative hubs, serving as vital links between the cities and surrounding villages. Their growth was influenced by their strategic location and the impact it had on political and economic circumstances. Dinavar, situated in western Iran, emerged as a significant cultural center within the Islamic world, often referenced in historical texts as a key administrative unit. In the texts, Dinavar is sometimes equivalent to Māh al-Kufa and in other times, it is a part of that. In some texts, Dinavar is mentioned as a city, while in other texts, it has been introduced as a town and district. A village with the same name is also mentioned in later documents.

The focus of this study is on Dinavar, a city that played a significant role as one of the main centers of Māh al-Kufa Province during the early Islamic centuries. It served as the capital of the Hasanwayhids and maintained its urban lifestyle until the Safavid era. However, the cultural advancement of Dinavar began to decline steadily from the 5th century AH onwards. By delving into the reasons behind the city's prosperity and the factors influencing its urban development, this research aims to shed light on the social and economic circumstances that shaped Dinavar's trajectory.

This research, by separating the city of Dinavar from the district of Dinavar and analyzing its findings in detail, will recognize one of the cultural cities of the Islamic world and seek to answer these questions: 1. When did the growth of Dinavar begin and how long has it lasted? 2. How was the social and economic condition in Dinavar? The corresponding assumptions are as the following: 1- After the Islamic arrival, Dinavar's settlement and its agricultural lands provided the grounds for the formation of a city that has been prosperous for nearly five centuries. 2- Dinavar's urban community, at its flourishing time housed a variety of social and cultural groups, and its economy was developed based on agriculture and complementary activities.

Identified Traces

Dinavar is situated in the heart of a plain called the same name, approximately 75 km northeast of Kermanshah and along the Kermanshah-Sonqor Road. This plain, which is surrounded by elevated areas, boasts favorable natural

conditions. While there is limited reliable information about Dinavar from pre-Islamic documents, numerous references to Dinavar could be found in the Islamic accounts. According to these texts, Dinavar was one of the cities in western Iran during the early Islamic centuries. It was chosen as the capital by the Hasanwayhids, but they later opted for Šāpūrkhāst as their capital due to the Annazids' advancement. This event, coupled with the earthquake of 398 AH, posed a threat to Dinavar's status as a city. During the Seljuq Period, the lands of Dinavar were granted to the iqta, and it was not considered among the significant cities of Kurdištan during the Ilkhanid period. In the Safavid era, it became a parish, and by the 12th century AH, it was listed as one of the villages in the region. In the Qajar era, it fell into ruin. Today, the site includes a central hill, a cemetery, remnants of the Qajar castle, and a bathhouse. Archaeological evidence indicates that this site has been inhabited since historical times, with continuous settlement around it up to the present day. The city's economy primarily relies on agriculture. Prior to the advent of Islam, Dinavar's community consisted of various Kurdish groups. However, after Arab rule, the area underwent a transformation, shifting from an agricultural plain to a cultural hub where diverse social groups coexisted. These groups encompassed rulers, judges, scholars, mystics, and the general populace.

Conclusion

Dinavar has been inhabited since historical times, with its settlement enduring up to the present day. While historical texts from the 2nd to 10th centuries AH refer to the city as Dinavar, its urban significance is mainly confined to the early Islamic centuries. Dinavar does not play a role in the Sufism movements that happened after Ilkhanate, and the number of its thinkers decreased from 150 people in the early Islamic centuries to 30 people in the 5th and 6th A.H. This shows the decline of the city's cultural importance. Dinavar's prosperity can be attributed to the strategic planning and policies implemented by Muslims, with their focus on the establishment of small towns for local development. This approach not only fostered economic growth but also contributed to cultural advancement, thanks to the city's natural surroundings and distance from disturbances. The economy of Dinavar revolved around agriculture, with animal husbandry and handicrafts also thriving. The city's society was characterized by a mix of social groups, which played a key role in its cultural richness and social dynamics. The residents remained engaged in productive activities, while the elite social classes significantly influenced the intellectual and cultural progress of Dinavar in a relatively short period.

Acknowledgments

The Authors gratefully acknowledge the contribution of Saeed Hesari and Yadollah Haidari Babakamal to their assistance in archaeology survey of Dinavar. We would also like to thank Halale Bayazidi to drawing potsherds.

Observation Contribution

This article was written based on the first author's thesis and the second author was the supervisor.

Conflict of Interest

No potential conflict of interest was reported by the Authors.



بازشناسی شهر اسلامی دینور: تصویری از یک شهر فرهنگی*

مریم دهقان^۱، محمد ابراهیم زارعی^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.26330.2495>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۹

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۸۵-۳۱۴

چکیده

شهر دینور از مراکز استان ماه‌الکوفه و مناطق فرهنگی جهان اسلام در قرون نخستین اسلامی بوده و در قرن چهارم هجری قمری با قدرت یافتن حکومت‌های محلی، ارتقای سیاسی یافته است. «آل حسنویه» آن را به تختگاهی خود برگزیده، اما در پی موضوعات خرد و کلان سده‌های بعد، روند نزولی را طی کرده و در قرن ۱۳ ه.ق. به ویرانه‌ای بدل می‌شود، و امروزه تنها نامی از این دیار باقی مانده است. بازشناسی دوران شکوفایی شهر دینور و چگونگی حیات شهری آن مسأله اصلی پژوهش است که با روش توصیفی-تحلیلی و با مطالعه منابع تاریخی و ارزیابی و بررسی یافته‌های باستان‌شناسی انجام می‌شود. پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها است: ۱- رشد و شکوفایی شهر دینور از چه دوره‌ای آغاز شده و تا چه زمانی تداوم داشته است؟ ۲- وضعیت اجتماعی و اقتصادی شهر دینور در زمان شکوفایی، چگونه بوده است؟ و فرضیات طرح شده عبارتند از: ۱- پس از ظهور اسلام، استقرارگاه دینور و زمین‌های کشاورزی پیرامون آن، زمینه‌های شکل‌گیری شهری فرهنگی را فراهم ساخته که قریب پنج قرن در اوج شکوفایی بوده است. ۲- جامعه شهری دینور، در زمان شکوفایی، گروه‌های اجتماعی و فرهنگی متنوعی را در خود جای داده و اقتصاد آن برپایه کشاورزی و فعالیت‌های اقتصادی مکمل توسعه یافته است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که حیات شهری دینور تا عصر صفوی ادامه یافته، اما شکوفایی فکری و فرهنگی آن به قرون نخستین اسلامی محدود می‌شود. دوره درخشانی که با حضور نخبگان علمی و مذهبی، فضای روشن فکری و تنوع فرهنگی تعریف می‌شود. این شکوفایی برپایه روند رشد اندیشه‌های اسلامی در قرون نخستین، درون‌داشت‌های محیطی، رونق کشاورزی و دامداری و حضور صنعتگران و بازرگانان شکل گرفته، اما از حدود قرن پنجم هجری قمری با ناآرامی‌های سیاسی ناشی از حضور دولت‌های محلی، توسعه اقطاع‌داری، دوری از مراکز حکومتی و راه‌های تجاری، زلزله، تغییر مراکز فرهنگی و مهاجرت اندیشمندان پایان یافته است.

کلیدواژگان: شهر دینور، شهر اسلامی، گروه‌های اجتماعی، اقتصاد.

I. دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران
II. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: me-zareii@basu.ac.ir

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول با عنوان «جغرافیای اداری دینور و ساختارهای اجتماعی-اقتصادی آن در دوران اسلامی» به راهنمایی نگارنده دوم در گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی‌سینا است.

ارجاع به مقاله: دهقان، مریم؛ و زارعی، محمدابراهیم، (۱۴۰۳). «بازشناسی شهر اسلامی دینور: تصویری از یک شهر فرهنگی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۴۰(۴): ۲۸۵-۳۱۴. doi: 10.22084/nb.2022.26330.2495

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_4714.htm?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

با ظهور اسلام، روند شهرنشینی تسریع شد و مسلمانان به احداث و آبادانی شهرهای بسیاری پرداختند. نواحی غربی ایران و دشت‌های کوچک زاگرس مرکزی با توجه به درون‌داشته‌های طبیعی، زمینه رشد شهری را در اختیار گذارند و هر دشتی بستر پیدایش شهری شد. به نظر می‌رسد که شهرهایی مانند طزر و زبیدیه و شهرهای بزرگ‌تر و قدیمی‌تری چون حلوان و قرماسین به منزله پایگاه‌های سیاسی-اداری و با هدف برقراری ارتباط با روستاها شکل گرفته و بسته به موقعیت ارتباطی و تأثیر این موقعیت بر شرایط سیاسی و اقتصادی توسعه یافتند. دینور یکی از شهرهای اسلامی غرب ایران است که از مراکز فرهنگی جهان اسلام به‌شمار می‌آید.

در متون اسلامی، از جای‌نام دینور برای توصیف واحدهای اداری متنوعی استفاده شده است. این واژه، گاهی معادل کوره ماه‌الکوفه و گاه جزئی از این کوره بوده است. در جایی از شهر دینور یاد شده و در متنی دیگر، آن را قصبه و ناحیه معرفی کرده‌اند (قمی، ۱۳۸۵: ۱۲۰؛ ابن‌فقیه‌الهمدانی، ۱۳۷۹: ۵۷۶؛ مقدسی، ۱۳۸۵: ۲۵۹؛ ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۸؛ قدامه بن جعفر، ۱۳۷۰: ۱۴۴؛ بکران، ۱۳۴۲: ۶۷؛ ابن‌مسکویه، ۱۳۷۶: ۳۷۲/۳؛ مستوفی، ۱۳۳۶: ۱۲۷؛ مطراق‌چی، ۱۳۷۹: ۹۹؛ روملو، ۱۳۵۷: ۵۳۴؛ افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۲۲۲-۲۱۸). در مدارک متأخر نیز به روستایی به‌همین نام اشاره شده است (TT.912,4.r.-4.v). پژوهش حاضر به شهر دینور می‌پردازد. این شهر که در قرون نخستین اسلامی، یکی از مراکز استان ماه‌الکوفه بوده، در قرن چهارم هجری قمری به تختگاهی «آل حسنویه» انتخاب شده و حیات شهری آن تا عصر صفوی ادامه داشته است، اما براساس یافته‌های تاریخی، به نظر می‌رسد که شکوفایی فرهنگی دینور از قرن ۵ ه.ق. به تدریج متوقف شده است. در بررسی دوران شکوفایی شهر دینور و چرایی و چگونگی حیات شهری آن، به اوضاع اجتماعی و اقتصادی این شهر پرداخته و تلاش می‌شود، ضمن تأیید ارتباط معناداری که میان توصیفات کمی و کیفی متون تاریخی و جایگاه شهری دینور وجود دارد، به دلایل فراز و فرود این جایگاه نیز پرداخته شود. این پژوهش با تفکیک شهر دینور از ناحیه دینور و بررسی جزئی‌نگر یافته‌های آن، به بازشناسی یکی از شهرهای فرهنگی جهان اسلام می‌پردازد.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها است: ۱- رشد و شکوفایی شهر دینور از چه دوره‌ای آغاز شده و تا چه زمانی تداوم داشته است؟ ۲- وضعیت اجتماعی و اقتصادی شهر دینور در زمان شکوفایی، چگونه بوده است؟

به نظر می‌رسد که شهر دینور در قرون نخستین اسلامی از جایگاه علمی و اجتماعی قابل‌توجهی بهره‌مند بوده است، اما پس از شکل‌گیری دولت محلی آل حسنویه و با وجود تجربه تختگاهی، اعتبار فرهنگی آن به تدریج از دست رفته و از قرن پنجم ه.ق.، اهمیت کشاورزی آن بر جایگاه شهری‌اش پیشی گرفته است. این درحالی است که در طول قرون نخستین اسلامی، گروه‌های ممتاز اجتماعی در این شهر زیسته و زمینه رشد فرهنگی آن را فراهم ساخته‌اند. بر این اساس، فرضیات

طرح شده عبارتند از: ۱- پس از ظهور اسلام، استقرارگاه دینور و زمین‌های کشاورزی پیرامون آن، زمینه‌های شکل‌گیری شهری فرهنگی را فراهم ساخته که قریب پنج قرن در اوج شکوفایی بوده است. ۲- جامعه شهری دینور، در زمان شکوفایی، گروه‌های اجتماعی و فرهنگی متنوعی را در خود جای داده و اقتصاد آن برپایه کشاورزی و فعالیت‌های اقتصادی مکمل توسعه یافته است.

روش پژوهش: این پژوهش در پی آن است که حیات شهری دینور را مورد بررسی قرار داده و سیمای شهر را در طول دوران شکوفایی فرهنگی آن، ترسیم کند. این مهم با روش توصیفی، تاریخی-تحلیلی و بهره‌مندی از مدارک تاریخی و یافته‌های باستان‌شناسی انجام شده است. چگونگی شکل‌گیری شهر و ویژگی‌های اجتماعی و اقتصادی آن توصیف شده و چرایی اهمیت و جایگاه فرهنگی شهر بر پایه یافته‌های به دست آمده، تحلیل شده است. متون تاریخی و مدارک باستان‌شناسی که در پی بررسی یافته‌های سطحی به دست آمده، مهم‌ترین مدارک پژوهش به شمار می‌آیند، و ضمن نقد و بررسی، در تحلیل‌های نهایی به کار رفته‌اند.

پیشینه پژوهش

شهر اسلامی دینور که بقایای باستانی آن در مرکز دشت دینور پراکنده است، از سوی پژوهشگران بسیاری، مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است. بقایای باستانی این شهر، نخستین بار در عصر قاجار معرفی شده (دمورگان، ۱۳۳۹: ۹۸-۹۷) و پس از آن، توجه باستان‌شناسان اروپایی را جلب کرده است. «هرتسفلد» (۱۹۲۰: ۳۳) از این محوطه به عنوان یکی از کلنی‌های یونانی‌نشین دوره سلوکی که اهمیت بالایی در شناسایی دوره سلوکی دارند، اشاره کرده و «لوشای» (۱۳۸۵: ۴۱۲-۴۱۱) به توصیف کوتاهی از یافته‌های آن بسنده کرده است. این محوطه، در دهه‌های اخیر از سوی باستان‌شناسان ایرانی مورد بررسی قرار گرفته است (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۲). در میان پژوهش‌های انجام شده، «کریمیان» و همکاران (۱۳۹۱)، به علل شکل‌یابی و فروپاشی دینور پرداخته‌اند و به انتخاب کرمانشاه به عنوان مرکز سیاسی غرب ایران در عصر صفوی، به عنوان عامل اضمحلال دینور اشاره کرده‌اند. «امیری» (۱۳۹۱)، به تاریخ دینور و دانشمندان و بزرگان آن پرداخته، «اشتری تفرشی» (۱۳۹۲)، جغرافیای تاریخی و جایگاه اقتصادی دینور را مورد مطالعه قرار داده و «اعظمی‌پور» (۱۳۹۳)، تاریخ مختصر منطقه را از صدر اسلام تا سقوط بغداد، منتشر کرده است.

مبانی نظری

مفهوم شهر تعاریف متعدد و چندوجهی دارد؛ این مفهوم در اروپا، از قرن نوزدهم میلادی مورد توجه قرار گرفته و پژوهشگران از دیدگاه‌های مختلف به تعریف آن پرداختند (Stevenson, 2002: 1-6). در ایران، نظریه‌پردازی در این حوزه سابقه چندانی ندارد و نظریات ارائه شده تغییر دیدگاه‌های غربی با تأکید بر شرایط ایران است. در بررسی‌های تاریخی، ساخت و کارکرد شهرها در دوره‌های تاریخی مطالعه می‌شود. از دیدگاه سیاسی، شهر را پایگاه قدرت و جایگاه دستگاه اداری و طبقه حاکم

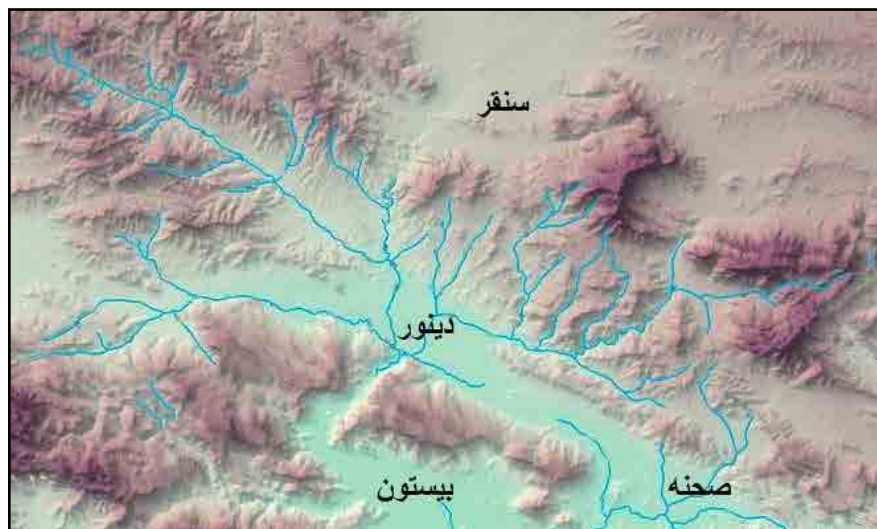
می‌دانند (اشرف، ۱۳۵۳: ۱۱). جامعه‌شناسان در تعاریف خود بر انسان تأکید کرده و شهر را محل اسکان و زندگی انسان، گروه‌ها و طبقات اجتماعی، و مکانی برای تولید و بازتولید پدیده‌های اجتماعی می‌دانند و عقیده دارند که شهر جایگاه عقل و خرد و شکل کالبدی آن تجلی عقل جمعی ساکنان آن است که به صورت ماده درآمده است (ویر، ۱۳۶۹: ۵۸-۵۴). دیدگاه‌های مذهبی نیز شهر را از نظر رفع نیازهای مذهبی، اقتصادی و فرهنگی بررسی می‌کنند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۲: ۱۲۲). معماران، شهر را ساخته انسان و بناهای کالبدی و شبکه‌های ارتباطی آن را دستاورد فنی، هنری، فرهنگی و اجتماعی قلمداد می‌کنند (فلامکی، ۱۳۷۴: ۳۹-۵۰). در باستان‌شناسی منظری، شهرها دارای مناظر داخلی و خارجی هستند. معماری و فضای کالبدی شهر، منظر داخلی آن را نشان می‌دهد و مناظر خارجی شهر در ارتباطات شهر با نواحی اطراف، راه‌ها، مرزها و مهاجرانی که به دنبال فرصت‌های اجتماعی و اقتصادی به شهر می‌آیند تعریف می‌شود (Smith, 2014: 307-323).

بررسی شهرها در باستان‌شناسی دوران اسلامی با توجه به روند شهرنشینی در اسلام اهمیت زیادی دارد. مسلمانان به احداث و آبادانی شهرهای بسیاری پرداختند. مکان‌گزینی این شهرها با توجه به جغرافیای جهان اسلام تابع عوامل بسیاری بوده؛ هرچند، برخی اصول ساخت شهرها را به ویژگی‌های محیطی مانند آب و هوا و زمین‌لرزه محدود کرده‌اند (مقدسی، ۱۳۵۱، ج ۱: ۶۱۷؛ ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۴۳۸؛ اصفهانی، ۱۳۷۷: ۱۴۵). در تعریف شهر اسلامی بین پژوهشگران اتفاق نظر وجود ندارد و حتی برخی وجود چنین شهری را انکار می‌کنند و عقیده دارند که اسلام تأثیر چندانی بر ساختار شهرها نگذاشته است. آیات قرآنی و احادیث به پدیده شهر و شهرنشینی توجه کرده و اقامت به منظور بهره‌مندی از منابع طبیعی و هم‌بستگی انسان در طبقات اجتماعی را توصیه کرده‌اند.^۱ اندیشمندان مسلمان مانند «ابن خلدون» و «فارابی» به نقش اخلاق اسلامی در طراحی شهر توجه کرده‌اند و به تعریف شهر اسلامی و مدینه فاضله پرداخته‌اند (ابن خلدون، ۱۳۳۶؛ فارابی، ۱۳۶۱). شرق‌شناسان نیز مدل‌هایی برای شهر اسلامی پیشنهاد کردند که در بیشتر آن‌ها ساختار کالبدی-فضایی شهر مورد توجه قرار گرفته است. نخستین تعریف در سال ۱۹۲۸ م. توسط «مارسی» پیشنهاد شد. در این تعریف، شهر اسلامی با مسجد جامع که بقای اسلام را تضمین می‌کند، بازاری که اقتصاد شهر بر آن استوار شده و حمام‌هایی که پیش‌زمینه اداي فرائض دینی هستند، مشخص می‌شود (Alsayyad, 1996: 91). این مدل از سوی پژوهشگران دیگر موردسنجش قرار گرفت (Sauvaget, 1934; LeTourneau, 1957). پس از دو دهه، دوپلانول بی‌نظمی ساختار شهرهای اسلامی را مطرح کرد و این بی‌نظمی را به نبود نظارت و کنترل و ضعف زندگی مدنی نسبت داد (de Planhol, 1959: 3-4). مطالعات «لایپدوس»، نوع نگرش به شهر اسلامی را تغییر داد. وی به نقش جامعه توجه کرد و پس از بررسی شهرهای حلب، قاهره و دمشق در دوره ممالیک به این نتیجه رسید که شهر اسلامی از گروه‌های اجتماعی تشکیل شده و این گروه‌ها بدون بهره‌مندی از نظام اداری، شهر را اداره می‌کنند و در واقع، ساختار شهر براساس تعامل میان این گروه‌ها و احکام دینی شکل می‌گیرد

(Lapidus, 1967). تغییر دیدگاه‌ها ادامه یافت و گروهی شهر اسلامی را به‌عنوان کالبدی برای اجرای قوانین اسلامی تعریف کردند (Alsyyad, 1996: 93-95). براساس آراء پژوهشگران، فضای کالبدی شهر دینور با وجود جامع و بازار، به‌عنوان یک شهر اسلامی قابل بررسی است و گروه‌های اجتماعی این شهر، هویت علمی و فرهنگی آن را تعریف می‌کنند.

ویژگی‌های جغرافیایی شهر دینور

محوطه دینور که براساس موقعیت جغرافیایی و یافته‌های باستان‌شناسی، به‌درستی با شهر دینور تطبیق داده شده، در مرکز دشتی به‌همین نام، در ۷۵ کیلومتری شمال‌شرق کرمانشاه و بر سر راه کرمانشاه-سنقر واقع شده است (شکل ۱). این راه همان است که در متون تاریخی با نام راه دینور-مراغه شناخته شده است (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۱۹؛ قدامه بن جعفر، ۱۳۷۰: ۶۷) و در قرون نخستین اسلامی، پیش از رونق یافتن شهرهای عراق عجم و تغییر مسیر از سلطانیه به شهرهای مرکز ایران، اهمیت ارتباطی داشته و ممکن است در شکل‌گیری شهر دینور نقش داشته است. ساختمان زمین‌شناسی منطقه، دسترسی به مصالح ساختمانی، منابع خاک سفالگری، قابلیت تشکیل خاک و قدرت حاصلخیزی را نشان می‌دهد و نقش گسل جوان و لرزه‌زای مروارید-صحنه در وقوع زلزله‌های منطقه را مشخص می‌کند. دشت کوچکی که محوطه در آن واقع شده از دشت‌های مرتفع زاگرس است که با ارتفاعات محاصره شده است. رودخانه موسوم به دینورآب و شاخه‌های آن، وجود بیش از ۲۰۰ چشمه در ارتفاعات اطراف دشت و منابع خاکی که دشت رسوبی و دامنه‌ای در اختیار می‌گذارند، درون دشت‌های طبیعی منطقه را نشان می‌دهند. رودخانه جامیشان در نزدیکی محوطه و چشمه‌هایی که در ارتفاعات شمالی می‌جوشند، نیاز آب شهر دینور را تأمین می‌کرده‌اند و شواهد انتقال آب به‌وسیله تنبوشه‌های سفالی که مصداق بارز گفتار «مقدسی» در این حوزه است^۲، گزارش شده است (حیدری زیباجویی، ۱۳۸۷). میانگین بارش حدود ۵۵۰ میلی‌متر در سال و میانگین دمای سالانه حدود ۱۰/۷ تا



► شکل ۱: ناهمواری‌ها و رودخانه‌های دینور (سازمان نقشه‌برداری کشور، ۱۳۹۹).

Fig. 1: Terrain and rivers of Dinavar (Iran National Cartographic Center, 2020).

۱۹/۸ درجه سانتی‌گراد نیز از دیگر ویژگی‌های زیست‌محیطی منطقه است (آذین‌مهر و همکاران، ۱۳۹۵: ۷۳). پوشش گیاهی و جانوری دشت و ارتفاعات پیرامون آن نیز، با وجود تغییرات گسترده منظر طبیعی، هنوز غنی است.

پیشینه تاریخی شهر دینور

واژه «دینور» از دو جزء «دین+وَر» ساخته شده است؛ «وَر» را برخی مخفف «آور» دانسته‌اند، دینور را «دین‌آور» گفته و به پذیرش آئین زرتشتی و گفتار شهرستانی استناد کرده‌اند (اعظمی‌پور، ۱۳۹۳: ۸۹-۸۸). در ادبیات فارسی، دینور در معنای «دیندار» به کار رفته است، اما جزء «وَر» که در ودایی، اوستایی و ختنی هم به کار می‌رود، به معنای دیوار، بارو و حصار در متون پهلوی به کار رفته است. «آذرنوش» (۱۳۷۴: ۳-۱۵) عقیده دارد که «وَر» بخشی از شبکه پدافندی دیواری دوره ساسانی بوده است. شاید گذر این شبکه از دینور به نام‌گذاری این چینی منجر شده است. در منابع تاریخی، گاهی این نام را معادل «ماه‌الکوفه» دانسته‌اند (قمی، ۱۳۸۵: ۱۲۰؛ ابن‌فقیه‌الهمدانی، ۱۳۷۹: ۵۷۶؛ مقدسی، ۱۳۸۵: ۲۵۹؛ ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۸؛ قدامه بن جعفر، ۱۳۷۰: ۲۴۴؛ بکران، ۱۳۴۲: ۶۷). مدارک پیش از اسلام، اطلاعات موثقی پیرامون دینور در اختیار نمی‌گذارند، هرچند برخی از سکه‌های ساسانی علامت ضربخانه DYNAW را بر خود دارند و این علامت به شهر دینور نسبت داده شده، اما قرائت‌های جدید این علامت را به یکی از چهار کوست عصر ساسانی نسبت می‌دهند (دریایی، ۱۳۸۳: ۱۷۶). در کتاب شهرستان‌های ایران نیز از این شهر یاد نشده و قرائت‌های پیشینی که واژگان «وسپور» و «سوباران» را به ترتیب «ویستون» و «دیناه‌بران» خوانده‌اند (Markwart, 1931: 15)؛ از سوی پژوهشگران رد شده است (دریایی، ۱۳۸۸: ۷۴)؛ بنابراین، نشانی از نام دینور در منابع دست اول دوره ساسانی وجود ندارد و گویا این منطقه در دوران تاریخی، در سایه همدان و کرمانشاه قرار داشته است.

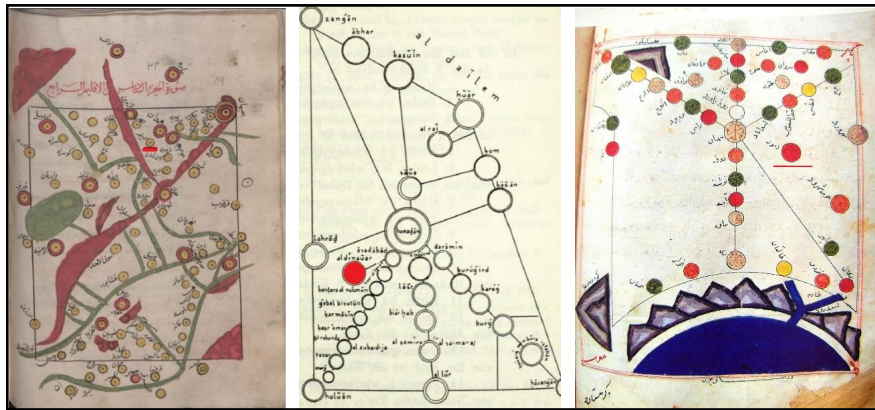
در متون دوران اسلامی، اشارات بسیاری به دینور شده است. فتح دینور پس از نهب‌انداز رخ داده است (بلاذری، ۱۳۴۶: ۴۲۳ و ۴۳۰). این شهر در قرون نخستین، یکی از مراکز استان ماه‌الکوفه بوده است. پس از ضعف عباسیان و قدرت یافتن حکام محلی «حسنویه»، به تختگاهی ایشان برگزیده می‌شود؛ اما با پیش‌روی «عنازیان»، آل حسنویه، پایتخت خود را به شاپورخواست منتقل می‌کنند (ابن‌مسکویه، ۱۳۷۶: ج ۳: ۳۶۷؛ مینورسکی، ۱۳۹۳: ۱۳۱). زلزله سال ۳۹۸ هـ.ق. نیز، ضربه سختی بر پیکره شهر دینور وارد می‌کند. پس از زلزله، مردمان بسیاری کشته شده و بازماندگان در سطح دشت ساکن می‌شوند (الجوزی، ۱۹۹۲، ج ۱۵: ۶۰). از زمان آل بویه به بعد، جایگاه سیاسی-اداری غرب ایران نزول یافته و نقش این منطقه به تعاملات ایلات با دولت مرکزی یا علیه آن محدود می‌شود.

در عصر «سلجوقیان»، شهرهای مهم «ایالت جبال» که بیشتر با نام «عراق عجم» معرفی شده، شامل: اصفهان، همدان، ری و قزوین بوده است (حموی بغدادی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۵۰ و ۱۵۴؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۰۵). در این عصر، همدان به مهم‌ترین شهر غرب

ایران بدل شد و حتی پس از سقوط سلجوقیان، دارالملک «خوارزمشاهیان» بود. در متون تاریخی این عصر، ضمن تکرار مطالب پیشینیان، از شهر دینور در ذکر مسیرهای ارتباطی و توقف لشکریان یاد کرده‌اند (راوندی، ۱۹۲۱: ۳۴۵ و ۳۸۳ و ۳۹۹؛ الجوزی، ۱۹۹۲، ج ۱۷: ۲۷۰). شواهد روشنی از بخشیدن دینور به اقطاع در اوایل قرن پنجم هجری قمری وجود دارد (ابن اثیر، ۱۹۸۲، ج ۹: ۳۵۹). این موضوع اهمیت زمین‌های زراعی و کاهش اهمیت شهری دینور را نشان می‌دهد. نقشه‌های جغرافی‌نگاران، تغییر جایگاه شهری دینور را تا حدودی نشان می‌دهند. در نقشه «اصطخری»، شهر دینور هم‌تراز سهرورد و ری، و اهمیت و وسعت آن در قرن چهارم هجری قمری کمتر از همدان و اصفهان و بیشتر از شهرهایی چون قرماسین و حلوان به نظر می‌رسد. در نقشه «مقدسی»، همدان بزرگ‌ترین شهر ایالت جبال و شهرهای زور، قزوین و ابهر بزرگ‌تر از دینور است. در این نقشه، دینور هم‌تراز شهرهایی چون حلوان و ری است و از تمام شهرها و نواحی استقراری بین همدان و حلوان بزرگ‌تر است؛ اما در نقشه‌های بعدی، هم‌تراز شهرهای حاشیه شاهراه شده است (شکل ۲).

► شکل ۲: راست) دینور در نقشه اصطخری (نسخه خطی موزه ملک، شماره ۵۹۹۰)؛ وسط) دینور در نقشه مقدسی (Miller & Gaube، ۱۹۸۶: ۱۴۴)؛ چپ) دینور در نقشه ادریسی (نسخه خطی کتابخانه مجلس، شماره ۶۷۱۰).

Fig. 2: Right) Dinavar in the Istakhari map (manuscript of the Malik museum, 5990); Middle) Dinavar in the Maqdisi map (Miller and Gaube, 1986: 144); left) Dinavar in the Idrisi map (Majlis library manuscript, 6710).

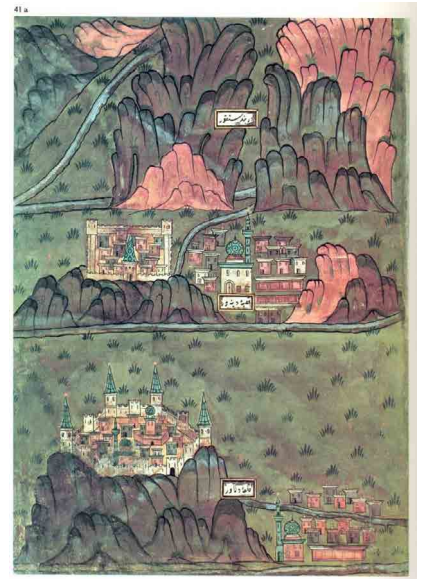


در متون پس از قرن پنجم هجری قمری به جز نزهةالمشتاق که تکرار متون پیشین است، از این شهر به عنوان شهرهای مهم غرب ایران یاد نمی‌شود (مجملة التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۵۲۳-۵۱۹؛ ادریسی، ۱۴۰۹، ج ۲: ۶۷۱). پس از «ایلخانان» و با تشکیل ایالت کردستان، دینور در ردیف ولایات شانزده‌گانه کردستان قرار می‌گیرد، اما نام آن در ذکر شهرهای مهم ایالت، دیده نمی‌شود (مستوفی، ۱۳۳۶: ۱۲۷، ۸۸، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۶۲، ۱۶۵؛ آیتی، ۱۳۴۶: ۲۲۴). در این عصر، سلطان آباد چمچمال در نزدیکی دینور ساخته می‌شود. مستوفی از دینور با نام «شهر» و از سلطان آباد چمچمال با عنوان «قصبه» یاد کرده است. مقایسه دو مفهوم شهر و قصبه در نزهةالقلوب، جایگاهی فراتر از چمچمال را برای دینور نشان می‌دهد (مستوفی، ۱۳۳۶: ۱۲۹-۱۲۷). به نظر می‌رسد که جایگاه دینور در گذر از ایلخانان به «تیموری» تغییری نکرده و در زمان «ترکمانان» در اختیار «علی شکر بیگ» بوده است (حافظ‌ابرو، ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۷۲ و ۱۹۰، ج ۲: ۷۹۷؛ یزدی، ۱۳۳۶، ج ۱: ۲۸۹؛ رازی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۴۷۰). پس از عصر «صفوی»، دینور قصبه‌ای است که از قرن ۱۲ ه.ق. به بعد با وجود اطلاق نامش به ناحیه‌ای در غرب ایران، به روستایی کوچک بدل شده است. در منابع صفوی به ولایت دینور

اشاره شده و دینور و چمچمال چنان پریشان و ویران بوده‌اند که بیشتر اوقات حاکمان این دو شهر در همدان می‌گذشته است (روملو، ۱۳۵۷: ۵۳۴؛ افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۲۲۲-۲۱۸). «مطراق چی» در نقاشی خود از دینور با عنوان «قصبه» یاد کرده است (شکل ۳). در اسناد «عثمانی» از ناحیه دینور به عنوان یکی از نواحی ایالت کرمانشاه با مرکزیت قصبه صحنه در جنوب دشت یاد شده است (Özgüdenli, 2003: 92-93, TT.912,4.r.-4.v). در متون عصر «افشاریه» و «زندیه»، نامی از دینور نیامده و شهرهای حاشیه شاهراه خراسان و حدود ملایر و نهاوند، عرصه رخدادهای تاریخی بوده‌اند. در دوره «قاجار» نیز، به ویرانه‌های شهر اشاره شده است (دمورگان، ۱۳۳۹: ۹۸-۹۷).

یافته‌های باستان‌شناسی شهر دینور

محوطه دینور مجموعه‌ای وسیع شامل تپه مرکزی، مجموعه مذهبی و گورستان (محوطه شیرخان)، بقایای قلعه و حمام قاجاری است (شکل ۴). شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهد که این محوطه، از دوران تاریخی مسکون بوده و سکونت در اطراف آن تا عصر حاضر ادامه یافته است.



▲ شکل ۳: قصبه دینور در نقاشی نوح مطراق چی (مطراق چی، ۱۳۷۹: ۹۹).

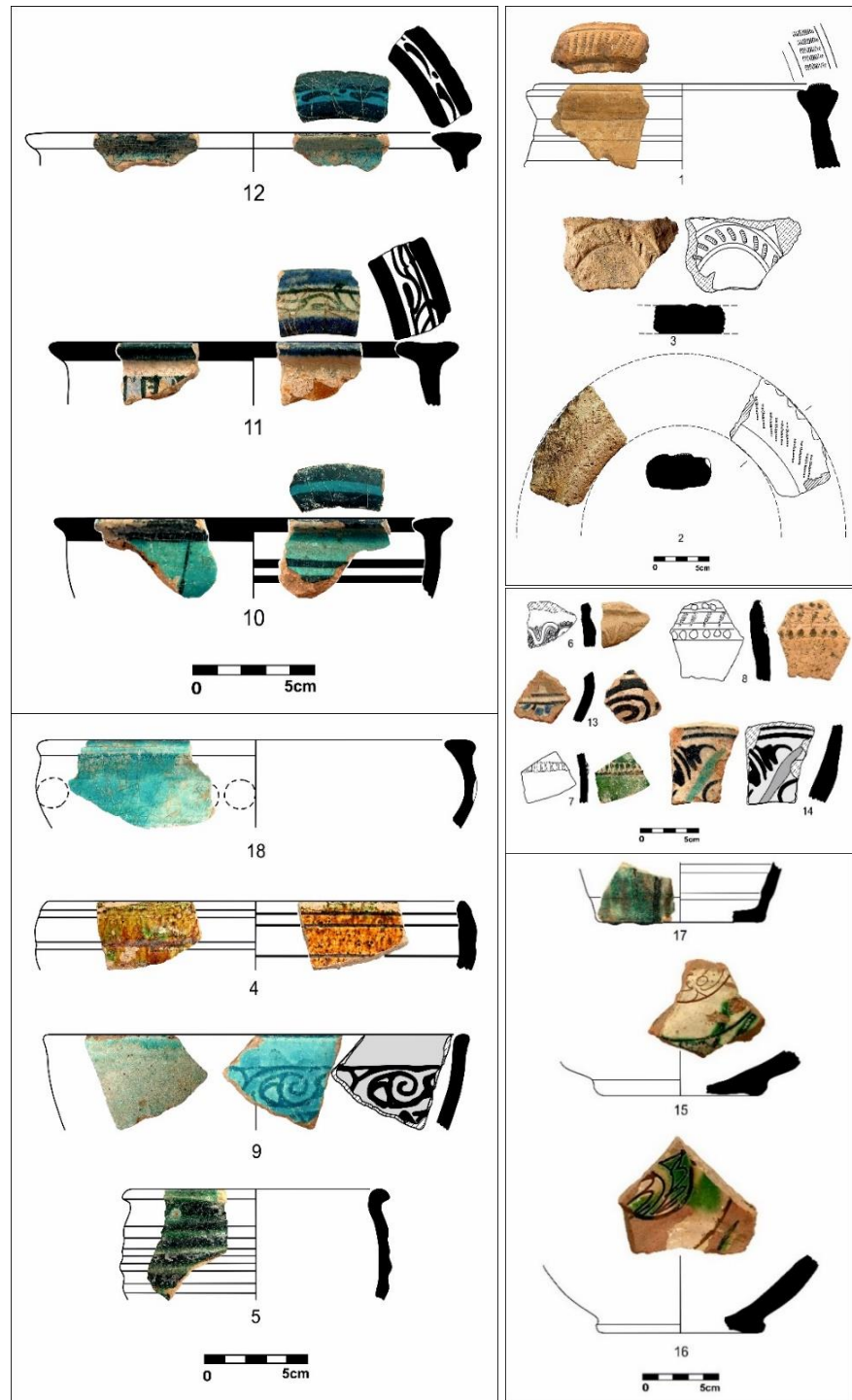
Fig. 3: The town of Dinur in the painting of Nasuh Matrakçı (Matrikçı, Nasuh, 2000: 99).



شکل ۴: عکس هوایی محوطه دینور (www.earth.google.com).

Fig. 4: Aerial photograph of Dinavar site (www.earth.google.com)

این منطقه در طول حیات خود بر اثر بلایای طبیعی و عوامل انسانی آسیب دیده است. زلزله‌های ۳۹۸ ه.ق. و ۱۳۸۱ ه.ش.، و سیلاب و ریزش کوه در ۳۰۰ ه.ق. (الجزوی، ۱۹۹۲، ج ۱۳: ۱۳۲؛ حاجی خلیفه، ۱۳۷۶: ۸۴؛ سیوطی، ۱۳۹۱: ۳۱)، ریختن آوار خانه‌های روستایی، کشاورزی ماشینی و کلنگ جویندگان گنج، نمونه‌ای از آسیب‌ها است؛ با این وجود، پراکنش یافته‌ها وسعت و اهمیت اثر را نشان می‌دهد. یافته‌های سفالی تپه مرکزی از دوران تاریخی تا قرن هفتم و هشتم هجری قمری تاریخ‌گذاری می‌شوند و گونه‌های سفال بدون لعاب، اسگرافیاتو و سیاه قلم، بیشترین نمونه‌ها را تشکیل می‌دهند. سفال‌های نواحی اطراف تپه مرکزی و محوطه شیرخان تنوع کمتری دارند و بازه زمانی قرن ۸ تا عصر حاضر را دربر دارند (جداول ۱ و ۲، شکل‌های ۵ و ۶). سنگ‌ها و وزنه‌های آسیا در تپه مرکزی و اطراف آن، وجود کارگاه عصاره‌گیری را نشان می‌دهند (شکل ۷) و تنوع مصالح سنگی و آجری شاهدی بر تنوع بناهای محوطه است.



► شکل ۵: سفال‌های تپه مرکزی دینور (طرح از: بایزیدی، ۱۳۹۹).

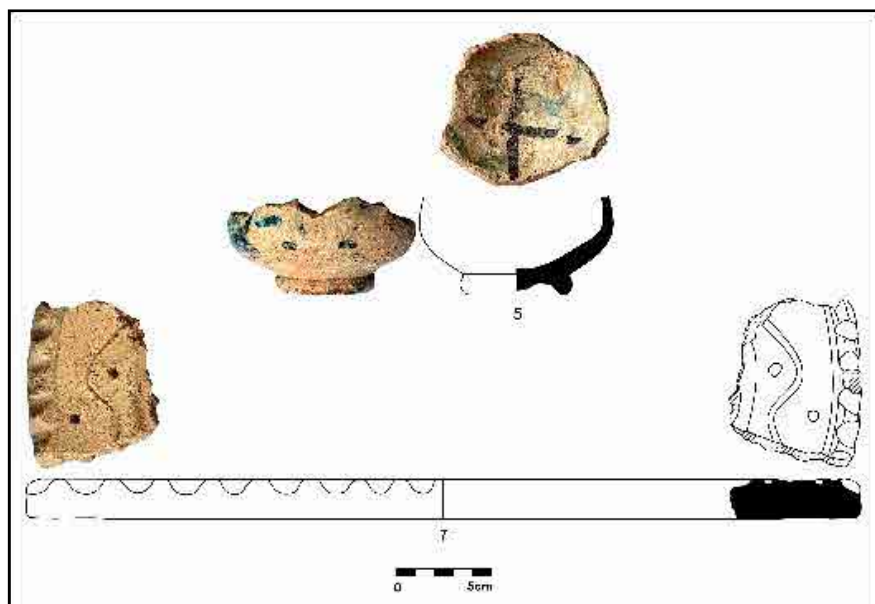
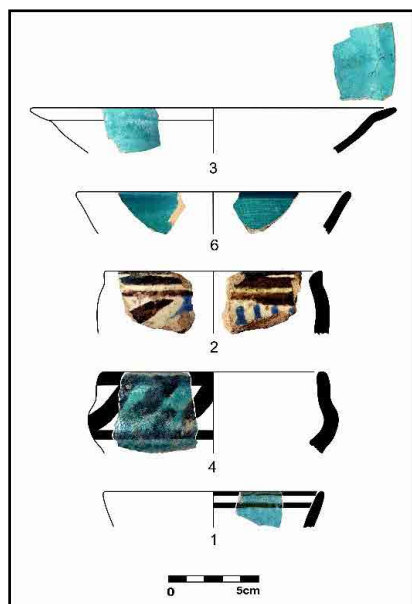
Fig. 5: Some potsherds from central tepe of Dinavar (Drawing by: Bayazidi, 2019).

در سال ۱۳۷۱ ه.ش. مجموعه‌ای از سنگ‌قبرهای کتیبه‌دار و سردر بنای امامزاده محمود که امروزه جای آن را بنایی جدید اشغال کرده، از محوطه به اداره میراث فرهنگی استان کرمانشاه منتقل شده است. تعدادی از سنگ‌ها فاقد تاریخ هستند، اما بیشتر آن‌ها به قرن شش و هفت هجری قمری تعلق دارند. سنگ‌مزار امامزاده نیز تاریخ ۹۳۰ ه.ق. را نشان می‌دهد، برای سنگ‌های بدون تاریخ، زمانی

جدول ۱: سفال‌های اسلامی تپه مرکزی دینور (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Tab. 1: Islamic potsherds from central tepe of Dinavar (Authors, 2019).

| منبع مقایسه | تاریخ نسبی (ه.ق.) | نوع سفال | شماره طرح | ردیف |
|--|-------------------|----------------------------------|-----------|------|
| Watson, 2004: 102 | ۲-۴ | بدون لعاب با نقش فشاری | ۱ | ۱ |
| Watson, 2004: 102 | ۲-۴ | بدون لعاب با نقش فشاری | ۲ | ۲ |
| Watson, 2004: 102 | ۲-۴ | بدون لعاب با نقش فشاری | ۳ | ۳ |
| Naumann, 1976: 95 | ۵ | اسگرافیاتو | ۴ | ۴ |
| Watson, 2004: 158-159; گروه، ۱۳۸۴: ۱۵ | ۱-۲ | لعاب تک‌رنگ | ۵ | ۵ |
| Watson, 2004: 95; شکل ۱۲، ۲۰: ۱۳۸۴، گروه | ۳-۲ | بدون لعاب با نقش قالب زده | ۶ | ۶ |
| Watson, 2004: 158-159; گروه، ۱۳۸۴: ۱۵ | ۱-۲ | لعاب تک‌رنگ با نقش طنابی | ۷ | ۷ |
| Watson, 2004: 102 | ۲-۴ | بدون لعاب با نقش فشاری | ۸ | ۸ |
| Watson, 2004: 322; گروه، ۱۳۸۴: ۲۳۰ | ۶ | لعاب تک‌رنگ با نقش کنده زیر لعاب | ۹ | ۹ |
| گروه، ۱۳۸۴: ۱۸۲-۱۸۳ | ۸-۷ | سیاه قلم | ۱۰ | ۱۰ |
| گروه، ۱۳۸۴: ۱۸۲-۱۸۳ | ۸-۷ | نقاشی روی لعاب | ۱۱ | ۱۱ |
| گروه، ۱۳۸۴: ۱۸۲-۱۸۳ | ۸-۷ | سیاه قلم | ۱۲ | ۱۲ |
| گروه، ۱۳۸۴: ۱۸۲-۱۸۳ | ۸-۷ | نقاشی روی لعاب | ۱۳ | ۱۳ |
| گروه، ۱۳۸۴: ۱۸۲-۱۸۳ | ۸-۷ | نقاشی روی لعاب | ۱۴ | ۱۴ |
| Naumann, 1976: 95 | ۵ | اسگرافیاتو | ۱۵ | ۱۵ |
| Naumann, 1976: 95 | ۵ | اسگرافیاتو | ۱۶ | ۱۶ |
| گروه، ۱۳۸۴: ۱۷۴ | ۶-۷ | سیاه قلم | ۱۷ | ۱۷ |
| گروه، ۱۳۸۴: ۱۶۲ و ۱۶۶ | ۶ | لعاب تک‌رنگ با نقش فشاری | ۱۸ | ۱۸ |



▲ شکل ۶: سفال‌های اطراف تپه مرکزی و محوطه شیرخان (طرح از: بایزیدی، ۱۳۹۹).

Fig. 6: Some Islamic potsherds from central tepe of Dinavar and Shirkhan site (Drawing by: Bayazidi, 2019).

جدول ۲: سفال‌های اسلامی اطراف تپه مرکزی و محوطه شیرخان (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Tab. 2: Islamic potsherds from Dinavar and Shirkhan site (Authors, 2019).

| ردیف | شماره طرح | نوع سفال | تاریخ نسبی (ه.ق.) | منبع مقایسه |
|------|-----------|-------------------------------|-------------------|--------------------------|
| ۱ | ۱ | نقاشی روی لعاب | ۱۰-۱۴ | رنجبران، ۱۳۹۱: ۴۷۵ و ۴۹۳ |
| ۲ | ۲ | نقاشی روی لعاب | ۸-۷ | گروبه، ۱۳۸۴: ۱۸۳-۱۸۲ |
| ۳ | ۳ | لعاب تک‌رنگ | ۱۰-۱۴ | رنجبران، ۱۳۹۱: ۴۷۵ و ۴۹۳ |
| ۴ | ۴ | نقاشی روی لعاب | ۸-۷ | گروبه، ۱۳۸۴: ۲۷۴ |
| ۵ | ۵ | نقاشی روی لعاب | ۸-۷ | گروبه، ۱۳۸۴: ۱۸۳-۱۸۲ |
| ۶ | ۶ | نقاشی روی لعاب | ۱۰-۱۴ | رنجبران، ۱۳۹۱: ۴۷۵ و ۴۹۳ |
| ۷ | ۷ | بدون لعاب با نقش طنابی و کنده | ۲-۴ | Watson, 2004: 102 |

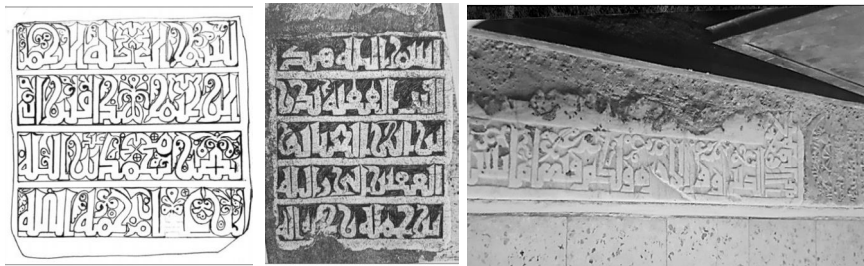


شکل ۷: نمونه‌ای از سنگ آسیا و وزنه‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 7: Millstone and weights (Authors, 2018).

قدیمی‌تر از قرن شش و هفت هجری قمری پیشنهاد شده است (گلزاری، ۱۳۵۷: ۲۸۹-۲۸۳؛ شیخ الحکمایی، ۱۳۹۹: ۶۱۵-۶۱۴). این سنگ قبرها به جز سنگ مزار امامزاده محمود که به خط ثلث است، همگی به خط کوفی نگاشته شده‌اند و تنوع نگارش آن‌ها قابل توجه است (شکل ۸).

علاوه بر یافته‌های فوق، در روستای شیرخان بقایای حمامی از دوره قاجاری باقی‌مانده و در جنوب تپه مرکزی، شواهد قلعه‌ای نسبتاً کوچک به ابعاد تقریبی



شکل ۸: نمونه‌ای از سنگ‌قبرهای محوطه، قرون نخستین اسلامی (?)، (شیخ‌الحکامی، ۱۳۹۹: ۶۱۴-۶۱۵).

Fig. 8: Tombstones of Dinavar site, early Islamic centuries (?) (Shaikhholhokamaie, 2020: 614-615) .

۴۰×۶۵ متر وجود دارد که به نظر می‌رسد در دوره‌های متأخر بر روی لایه‌های قدیمی بنا شده است (شکل ۹).



▲ شکل ۹: راست) بقایای حمام قاجاری روستای شیرخان (نگارندگان، ۱۳۹۷): چپ) تصویر هوایی قلعه جنوبی (www.earth.google.com).

Fig. 9: Right) The remains of the Qajar bath in Shirkhan village (Authors, 2017); Left) The aerial view of the southern fortress (www.earth.google.com).

ویژگی‌های اقتصادی شهر دینور

اقتصاد دینور با توجه به دشت‌های پرآب، براساس کشاورزی شکل گرفته است. این ناحیه در ردیف حاصلخیزترین نواحی جهان اسلام و به‌عنوان شهری پرنعمت، با میوه‌ها و کشت‌زارهای فراوان، توصیف شده است (مقدسی، ۱۳۸۵: ۳۷۵ و ۵۷۲؛ حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۴۲-۱۴۱؛ اصطخری، ۱۳۷۳: ۴۱۵؛ ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۴۱۵-۴۱۴؛ حموی بغدادی، ۱۳۸۰: ۲۱). شکوفایی اقتصادی ناحیه دینور از اشارات متون به خراج منطقه و مقایسه خراج سرزمین‌های مختلف دریافت می‌شود، ذکر خراج نقدی این ناحیه در مقایسه با سرزمین‌هایی چون فارس، کرمان و ری، ممکن است اشاره‌ای به رونق تجارت (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۳۶۳-۳۵۶) و شهرت پنیر دینور در قرن چهار هجری قمری نشانی از دامداری در این منطقه است (مقدسی، ۱۳۸۵: ۵۹۱). نقر نام دینور بر سکه‌ها، از عصر عباسی و به‌ویژه در دوره «آل بویه»، نشان از فعالیت ضرابخانه شهر دارد (Treadwell, 2001: xx-xxi). فعالیت‌هایی که به نظر می‌رسد پس از زلزله، متوقف شده است. وجود ضرابخانه و اشاره مختصر به بازار دینور، رونق اقتصاد شهری را نشان می‌دهد (مقدسی، ۱۳۸۵: ۵۸۷) و شواهد کارگاه عصاره‌گیری، وزنه‌های بافندگی، وجود جوش‌کوره و یافته‌های سفال بومی، از فعالیت‌های کارگاهی و پویایی اقتصادی خبر می‌دهند، اما بازنمایی چگونگی اقتصاد دینور براساس یافته‌های موجود میسر نیست و جزئیات آن منوط به مطالعات تکمیلی و کاوش‌های باستان‌شناسی است.

گروه‌های اجتماعی شهر دینور

جامعه دینور در پیش از اسلام همانند سایر دشت‌های کشاورزی قلمرو ساسانی، دهقانی داشته که به قول «طبری» از خاندان «قارن» بوده و به‌عنوان بالاترین مقام اداری، هنگام ورود مسلمانان، به صلح رضایت داده و با پرداخت جزیه و خراج به مسلمانان موافقت می‌کند (طبری، ۱۳۷۳، ج ۵: ۱۹۵۸). این جامعه که طوایف و تیره‌های مختلف اکراد را در خود جای داده بود، پس از حکمرانی اعراب، تغییرات اساسی را تجربه کرد و از دشتی کشاورزی به مرکزی فرهنگی بدل شد. متون تاریخی نشان می‌دهند که جامعه دینور در قرون نخستین اسلامی، تنوع فرهنگی قابل‌ملاحظه‌ای داشته و گروه‌های اجتماعی مختلفی در آن زندگی می‌کردند.

یکی از این گروه‌ها، حکام دینور هستند که زیر نظر دولت مرکزی تعیین شده و اختیارات ایشان تابع مناسبات سیاسی معینی بوده است. حکامی چون «عبداله بن حارث» که در قرن نخست هجری قمری از سوی مختار به حکومت ماهین و همدان گماشته شده و از تابعین و اصحاب تشیع بوده است (دینوری، ۱۳۶۴: ۳۴۲). از عصر عباسی تا زمان حسنویه، شخصیت‌هایی چون «عبداله بن طاهر» و فرزندش «محمد»، «افشین»، «هرثمه ختلی»، «ابو احمد» برادر «معمد عباسی»، «راشد» و «ابومحمد» پسر «معتضد» بر دینور حکومت کرده‌اند (دینوری، ۱۳۶۴: ۲۳۷ و ۴۴۴؛ طبری، ۱۳۸۰، ج ۱۳: ۵۸۰۴؛ طبری، ۱۳۸۳، ج ۱۵: ۶۶۵۱ و ۶۶۵۵) و «مرداویج زیباری» در سال ۳۱۸ ه.ق.، امنیت و آبادانی آن را خدشه دار کرد. این امر به خروج دینور از دستگاه خلافت و دست‌به‌دست شدن آن میان ایلات منطقه منجر شد (مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۷۴۹؛ اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۹۵؛ مجمل‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۳۷۶). در این میان، آل حسنویه قدرت را در دست گرفته و بر ناحیه وسیعی به مرکزیت دینور تسلط یافتند. فعالیت‌های عمرانی و تجاری در سایه قدرت حسنویه رونق گرفت و نشان این فعالیت‌ها در ذکر مسجد جامع دینور و شرح اقدامات اصلاحی و عمرانی «بدر بن حسنویه» دیده می‌شود (مقدسی، ۱۳۸۵: ۵۸۸؛ کلاباذی، ۱۳۸۰: ۴۸۲؛ الجوزی، ۱۹۹۲، ج ۱۵: ۱۰۴)؛ اما ساختار ایلی حسنویه و رقابیش، امنیت و آرامش ناحیه دینور را برهم زد و این ناحیه به محل منازعات ایشان بدل شد. انتقال پایتخت به شاپورخواست و زلزله سال ۳۹۸ ه.ق.، حیات شهری دینور را چنان به مخاطره انداخت که پس از آن، دیگر حکمرانان پرآوازه‌ای ندید.

گروه «قاضیان» با وجود فضل و دانش به دلیل نسبتی که با سیاست دارند، از عالمان تفکیک می‌شوند. ایشان علاوه بر قضاوت، نقش اقتصادی داشته، بر بیت‌المال و اوقاف نظارت کرده و انبارهای غله را اداره می‌کردند (الکندی، ۱۹۰۸: ۳۴۶ و ۳۲۵). در متون تاریخی از قاضیان دینور یاد شده و شخصیت‌هایی چون «ابن السئی»، «ابوبکر الفریابی»، و «قاضی ابوالقاسم یوسف الکجی دینوری»، عهده‌دار قضاوت در شهر دینور بوده‌اند (خطیب بغدادی، ۱۴۱۲، ج ۵: ۲۶۶؛ انصاری، ۱۳۶۲: ۴۵۹). در این میان، «ابن قتیبه دینوری»، معروف‌ترین قاضی دینور است که در قرن سوم هجری قمری در این شهر زیسته و به خلق آثارش پرداخته است (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۷۷ و ۱۳۰؛ ابن اثیر، ۱۹۸۲، ج ۱۰: ۴۴۸۲؛ ذهبی، ۱۴۱۴، ج ۱۰: ۶۲۵).

وی اهل حدیث و احتمالاً حنبلی بوده و با فرقه‌های مختلف مذهبی، کلامی و فکری مخالف بوده است (شجری قاسم خیلی، ۱۳۹۶: ۳۱-۳۰). او علاوه بر قضاوت و تألیف کتاب‌های مختلف، شاگردانی پرورده که در زمره علمای این شهر قرار می‌گیرند. قاضیان دیگری مانند ابوبکر الفریابی نیز، که در نیمه دوم قرن سوم هجری قمری «آموزه‌های اسحاقیه»^۳ را ترویج کرده (الخطیب البغدادی، ۱۴۱۲، ج ۷: ۲۰۰-۱۹۹؛ ذهبی، ۱۴۱۴، ج ۱۴: ۹۷-۹۶) و قاضی نام‌دار دیگر دینور، «الکجی دینوری»، از علمای شافعی بوده است (الجوزی، ۱۹۹۲، ج ۱۵: ۱۱۰). حضور چنین قاضیانی با گرایش‌های فکری متفاوت، پویایی شهری دینور را نشان می‌دهد.

اما شهر دینور بیش از هر چیز با عرفان و تصوف شناخته می‌شود. «ابن فندق» در قرن شش هجری قمری در ذکر نسبتی که هر ناحیت و ولایتی به آن مشهور است، در کنار حکمای یونان، کاغذیان سمرقند و سایر نسبت‌ها از صوفیان دینور یاد کرده است (ابن فندق، ۱۳۶۱: ۲۹). فهرست طولانی صوفیان دینور در تذکره‌ها و حضور زنان عارفه‌ای چون ع «ایشه دینوری» و «شُهده الکاتبه»، گوشه‌ای از فضای فرهنگی دینور را نشان می‌دهد (سلمی، ۱۳۸۵: ۲۷۴؛ جامی، ۱۳۸۶: ۶۲۱). علاوه بر صوفیان، تاریخ‌نویسانی چون «ابوحنیفه»، راویان قرائت، مانند «ابوعلی محمدبن سمعان دینوری»، محدثان و مفسرانی چون «ابن قتیبه دینوری» و فقیهان «حنفی»، «مالکی»، «شافعی» و «حنبلی»، جملگی در شهر کوچک دینور زیسته و در فضای آزاد فکری و فرهنگی آن بالیده‌اند.

علاوه بر گروه‌های مذکور، توده مردم که مانند پیش از اسلام، چرخه تولید را در دست داشتند، ترکیبی از مهاجران عرب و گروه‌های قومی بوده‌اند که نشان آنان در منابع تاریخی دیده می‌شود (مسعودی، ۱۳۸۹: ۸۹-۸۸؛ ابن اثیر، ۱۹۸۲، ج ۸: ۷۰۵). بی‌تردید، حیات طبقات اجتماعی دینور در گرو فعالیت‌های اقتصادی این گروه بوده است. فروش و عرضه تولیدات کشاورزی و دامداری در بازار شهر و شهرت محصولات، حضور طبقات کشاورزان، دامداران و بازرگانان را نشان می‌دهد، و شواهد باستان‌شناسی، از گروه صنعتگران خبر می‌دهد.

ویژگی‌های مذهبی شهر دینور

درمیان اشارات تاریخی، مقدسی از این شهر و وضعیت ویژه مذهبی آن به روشنی و اختصار یاد کرده است. براساس گفتار مقدسی، باوجود کثرت مذهب «اصحاب حدیث»^۴ در همدان و نواحی اطراف آن، درمیان فقیهان دینور، خاص و عام وجود دارد (مقدسی، ۱۳۸۵: ۵۹۰). «مقصود مقدسی» از خاص و عام، گرایش به مذهب امامی خاص از اصحاب حدیث و مقصود وی از عام، رویکرد اجتهادی به فقیه حدیث‌گرا بوده است (پاکتچی، ۱۳۹۳: ۲۹۸). رویکردی که از قرن دوم هجری قمری آغاز شد و طبق شواهد مکتوب، تا قرن چهارم هجری قمری و پیش از نفوذ مکاتب شافعی و حنفی، در سراسر ایران، به ویژه کرمان، فارس و نواحی همدان رواج داشته است (مقدسی، ۱۳۸۵: ۳۰۳ و ۳۳۴ و ۳۵۳ و ۳۶۳). طبق نوشته مقدسی، «ثوریه» یا «سفیانیه» که پیروان «سفیان ثوری»، عالم قرن دوم هجری قمری هستند نیز در

دینور حضور داشته و عالمانی چون «ابوبکر بن جابار دینوری» و «عبدالرحمان دونی» پیرو این مذهب بوده‌اند. این شخصیت‌ها گرایش‌های صوفیانه نیز داشته‌اند و ممکن است رواج ثوریه در دینور به دلیل نقش برجسته «سفیان ثوری» در تصوف بوده باشد (پاکتچی، ۱۳۹۳: ۲۹۹). پیش از حضور اسحاقیه و گروه‌های مالکی در اواخر قرن سوم و در طول قرن چهارم هجری قمری نشانه‌هایی از حضور «بیاهسه» -یکی از فرقه‌های خوارج- در قرن دوم هجری قمری و ورود امامیه در نیمه نخست قرن سوم هجری قمری و حضور علویان نام‌داری چون «الشجاع الدینوری» در قرن چهارم هجری قمری در این شهر شایان توجه است (یعقوبی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۴۱۱؛ طوسی، ۱۹۶۱: ۴۵۸؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۴۲). موضوع دیگری که در روایت مقدسی از وضعیت مذهبی دینور به چشم می‌خورد، اشاره به جفت بودن بندهای اقامه است که باتوجه به چگونگی اقامه در مذهب شیعه و سنی، ممکن است به حضور اکثریت شیعه یا همان مذهب امامی خاص دلالت کند. در هر صورت، کثرت فرق و مذاهب در دینور بازتاب شرایط فرهنگی شهر در قرون نخستین اسلامی است.

نتیجه‌گیری

یافته‌های تاریخی و باستان‌شناسی نشان می‌دهد که محوطه دینور از دوران تاریخی مسکون بوده و باوجود آسیب‌های طبیعی، این سکونت تا عصر حاضر استمرار داشته است. متون قرون ۲ تا ۱۰ه.ق. برای توصیف دینور از عنوان «شهر» استفاده کرده‌اند. مطراق‌چی، قصبه دینور را به تصویر کشیده و تحریر عثمانی و گزارش دمورگان، روند تغییرات این محوطه از قصبه به روستایی بزرگ در قرن ۱۲ه.ق. و ویرانی آن را در دوره قاجار بیان می‌کنند. بر این اساس و باتوجه به یافته‌های باستان‌شناسی، محوطه دینور، قطعاً تا قرن ۱۲ه.ق. مورد سکونت واقع شده، اما جایگاه شهری و اهمیت فرهنگی آن به قرون نخستین اسلامی محدود می‌شود. زمانی که گروه‌های ممتاز اجتماعی، در این شهر زیسته و فضای پویای فکری و فرهنگی آن را پدید آورده‌اند. نقش کم‌رنگ دینور در جنبش‌های صوفیانه پس از ایلخانان و جریان‌های تصوف قرون میانی اسلامی، و کاهش شمار اندیشمندان این شهر از حدود ۱۵۰ تن در قرون نخست، به حدود ۳۰ اندیشمند قرون پنج و شش هجری قمری، نزول شهری و فرهنگی آن را نشان می‌دهد. ضعف عباسیان و شکل‌گیری دولت‌های محلی، تختگاهی دینور به قیمت از دست رفتن آرامش و امنیت شهر، زلزله ۳۹۸ه.ق.، توسعه اقطاع‌داری از قرن پنج هجری قمری به بعد، تغییر و انتقال مراکز قدرت به مرکز ایران، اهمیت بیش از پیش شهر همدان، تغییر مسیرهای تجاری، قرارگیری دینور در مرزهای غربی و کاهش ارتباطات دینور با مراکز فرهنگی مانند کوفه و بغداد، از عواملی است که در نزول جایگاه شهری دینور نقش داشته‌اند. به نظر می‌رسد که شکوفایی این شهر مرهون برنامه‌ریزی و سیاست‌های مسلمانان، مبنی بر شکل‌گیری شهرهای کوچک برای توسعه محلی و منطقه‌ای بوده که به دلیل بهره‌مندی از درون‌داشت‌های طبیعی و دوری از هیاهوهای سیاسی و تجاری، ضمن رشد اقتصادی به رشد فرهنگی نیز انجامیده است. یافته‌های

به دست آمده نشان می‌دهد که اقتصاد دینور برپایه کشاورزی شکل گرفته و فرآوری محصولات کشاورزی، دامداری و صنایع دستی نیز در این شهر رواج داشته است. جامعه دینور با توجه به درون‌داشت‌های محیطی گروه‌های متنوع اجتماعی را در خود جای داده و این تنوع، شکوفایی فرهنگی و حیات اجتماعی آن را رقم زده است. در این میان، طبقه فرودست دوره ساسانی، به فعالیت‌های تولیدی خود ادامه داده و گروه‌های ممتاز اجتماعی، نقش خود را در اعتلای فکری و فرهنگی شهر دینور به گونه‌ای مؤثر، اما کوتاه‌مدت ایفا کرده‌اند.

سپاسگزاری

نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از سعید حساری و یداله حیدری باباکمال برای همکاری در بررسی و از هلاله بایزیدی برای طراحی سفال‌ها قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

با توجه به استخراج این مقاله از رساله دکتری نگارنده اول، نگارش مقاله برعهده ایشان بوده که با راهنمایی نگارنده دوم انجام شده است.

تضاد منافع

نگارندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

۱. درآیه ۶۱، سوره هود و آیه ۱۰، سوره اعراف و بیش از ۳۲۰۰ حدیث در نهج‌الفصاحه به شهر، شهرنشینی و حقوق شهروندی اشاره دارد (ستاری‌ساربانقلی، ۱۳۹۰: ۴۹).
۲. بر دهانه چشمه‌ها ناودان‌ها نهاده‌اند که از آن‌ها مانند شیرهای عراق آب فروریزد (مقدسی، ۱۳۸۵: ۵۸۷).
۳. پیروان «اسحاق بن راهویه»، فقیه، محدث و مفسر قرن سوم هجری قمری را «اسحاقیه» می‌گویند. اینان افکار خاصی در گزینش و تدوین حدیث داشته‌اند (پاکتچی، ۱۳۷۹: ۱۱۱-۱۱۲).
۴. اصحاب حدیث به گروهی از علمای قرن دوم تا چهارم هجری قمری اطلاق می‌شود که در علوم دینی حتی تفسیر، به احادیث استناد می‌کردند.

کتابنامه

- آذرنوش، آذرتاش، (۱۳۷۴). «ور تازیکان». معارف، ج. ۱۲ (۱ و ۲): ۱۵-۳.
- آذین‌مهر، مریم؛ بهره‌مند، عبدالرضا؛ و کبیر، آتنا، (۱۳۹۵). «آنالیز حساسیت و عدم قطعیت مدل WetSpa در شبیه‌سازی هیدروگراف جریان با استفاده از PEST در حوضه آبخیز دینور کرخه». پژوهشنامه مدیریت حوضه آبخیز، ۷(۱۳): ۸۲-۷۲. <https://sid.ir/paper/230278/fa>
- آیتی، عبدالمحمد، (۱۳۴۶). تحریر تاریخ و صاف. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن‌اثیر، عزالدین، (۱۹۸۲). الکامل. ج. ۸ و ۹ و ۱۰ و ۱۱، بیروت: دارصادر.
- ابن‌خردادبه، (۱۳۷۱). مسالک و ممالک. ترجمه سعید خاکرند، با مقدمه آندره میکل، تهران: میراث ملل، چ اول.

- ابن خلدون، عبدالرحمن، (۱۳۳۶). مقدمه. ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن فقیه الهمدانی، احمد بن محمد، (۱۳۷۹). البلدان. تصحیح و تحقیق: محمدرضا حکیمی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن فندق، علی بن زید البیهقی، (۱۳۶۱). تاریخ بیهق. به کوشش: احمد بهمنیار، بی‌جا: کتابفروشی فروغی، چاپ سوم.
- ابن مسکویه، احمد بن محمد، (۱۳۷۷). تجارب‌الامم. ترجمه علینقی منزوی، ج ۱ و ۳، تهران: توس.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۳۸۱). الفهرست. ترجمه رضا تجدد، تهران: اساطیر.
- ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل، (۱۳۴۹). تقویم‌البلدان. ترجمه عبدالحمید آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ادریسی، ابوعبدالله محمد بن عبدالله، (۱۹۸۹). نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ادریسی، ابوعبدالله محمد بن عبدالله، انس المہج و روض الفرج. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۶۷۱۰.
- اشتزی تفرشی، علیرضا، (۱۳۹۲). «جغرافیای تاریخی و جایگاه اقتصادی دینور». مطالعات تاریخ اسلام، ۵ (۱۷): ۲۶-۷. [DOR: 20.1001.1.22286713.1392.5.17.1.6](https://doi.org/10.1001.1.22286713.1392.5.17.1.6)
- اشرف، احمد، (۱۳۵۳). «ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی». مطالعات جامعه‌شناختی، ۱ (۴): ۴۹-۷.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم بن محمد فارسی، (۱۳۷۳). مسالک و ممالک. ترجمه عبدالله تستری، به کوشش: ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم بن محمد فارسی، (بی‌تا). المسالک و الممالک. نسخه شماره ۵۹۹۰ از کتابخانه موزه ملک تهران.
- اصفهانی، حمزه بن حسن، (۱۳۴۶). تاریخ پیامبران و شاهان (سنی ملوک الارض و الانبیاء). ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- اصفهانی، ابونعیم، (۱۳۷۷). ذکر اخبار اصفهان. ترجمه نوراله کسائی، تهران: سروش.
- اعظمی پور، برومند، (۱۳۹۳). پایتخت فراموش شده قوم کرد. تهران: سپندمینو.
- افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت اله، (۱۳۷۳). نقاوة الآثار فی ذکر الاخبار. به اهتمام: احسان اشراقی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- البلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۴۶). فتوح البلدان (بخش مربوط به ایران). ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- الجوزی، جمال الدین ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد، (۱۹۹۲). المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک. المحقق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفی

- عبدالقادر عطا. ج. ۱ و ۱۳ و ۱۵ و ۱۷، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- الخطیب البغدادی، الامام الحافظ ابی بکر احمد بن علی، (۱۴۱۲). تاریخ بغداد أو مدینة السلام. دراسه و تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، الجزء الاول، الجزء الخامس، الجزء السابع و الجزء الثانی العشر، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- الکندی، محمد بن یوسف، (۱۹۰۸). کتاب الولاه و کتاب القضاء. مذهباً و مصححاً بقلم: رفن گست، قاهره: دارالکتب الاسلامی.
- انصاری، ابوعبداله، (۱۳۶۲). طبقات الصوفیه. مقابله و تصحیح: محمد سرور مولائی، تهران: توس.
- بکران، محمد بن نجیب، (۱۳۴۲). جهان نامه. به کوشش: محمد امین ریاحی، تهران: کتابخانه ابن سینا.
- پاکتچی، احمد، (۱۳۷۹). «اصحاب حدیث»، در: دائرة المعارف بزرگ اسلامی، به کوشش: کاظم موسوی بجنوردی و همکاران، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- پاکتچی، احمد، (۱۳۹۳). «تاریخ مذاهب فقهی در ایران». در: تاریخ جامع ایران. زیر نظر: کاظم موسوی بجنوردی، ویراسته صادق سجادی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- جامی، عبدالرحمن بن احمد، (۱۳۸۶). نفحات الانس من حضرات القدس. تصحیح: محمود عابدی، تهران: سخن.
- جعفریان، رسول، (۱۳۸۶). تاریخ تشیع در ایران. تهران: نشر علم.
- جهشیاری، ابوعبداله محمد بن عبدوس، (۱۳۴۸). کتاب الوزراء و الکتاب. ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران: چاپ تابان.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، (۱۳۷۶). تقویم التاریخ. تصحیح: میرهاشم محدث، تهران: احیاء کتاب.
- حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله خوافی، (۱۳۷۵). جغرافیای حافظ ابرو. مقدمه، تصحیح و تحقیق: صادق سجادی، ج. ۱، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- حموی بغدادی، شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت، (۱۳۸۰). معجم البلدان. ج. ۱، ترجمه علینقی منزوی، تهران: میراث فرهنگی.
- حیدری زیباجویی، فتحعلی، (۱۳۸۷). تاریخچه دینور (کرمانشاهان). بازنویسی: اقدس حیدری زیباجویی، بی جا: آرون.
- دریایی، تورج، (۱۳۸۳). سقوط ساسانیان، فاتحان خارجی، مقاومت داخلی و تصویر پایان جهان. ترجمه منصوره اتحادیه (نظام مافی) و فرحناز امیرخانی حسینکلو، ویرایش: روزبه زرین کوب، تهران: نشر تاریخ ایران.
- دریایی، تورج، (۱۳۸۸). شهرستان های ایران شهر: نوشته ای به زبان فارسی میانه درباره ی تاریخ، حماسه و جغرافیای باستانی ایران. با آوانویسی، ترجمه شهرام جلیلیان، تهران: توس.
- دومرگان، ژاک، (۱۳۳۹). جغرافیای غرب ایران. ترجمه کاظم ودیعی، تبریز: چهر.

- دینوری، ابوحنیفه، (۱۳۶۴). اخبار الطوال. ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشرنی.
- ذهبی، محمد بن احمد، (۱۴۱۴). سیر اعلام النبلاء. تحقیق: شعیب ارناووط، بیروت: موسسه الرساله.
- رازی، امین احمد، (۱۳۷۸). تذکره هفت اقلیم. تصحیح، تعلیقات و حواشی: سید محمدرضا طاهری (حسرت)، ج. ۱، تهران: سروش.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان، (۱۹۲۱). راحة الصدور و آية السرور. تصحیح: محمد اقبال، لیدن: بریل.
- رنجبران، محمدرحیم، (۱۳۹۱). «گزارش نهایی فصل اول و دوم، دور چهارم کاوش‌های باستان‌شناختی تپه هگمتانه». اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان (منتشر نشده).
- روملو، حسن بیگ، (۱۳۵۷). احسن التواریخ. به تصحیح: عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.
- ستاری ساریانقلی، حسن، (۱۳۹۰). «سطح بندی شهر در کلام پیامبر اسلام (ص)». مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱ (۳): ۴۷-۵۵. <https://sid.ir/paper/177337/fa>
- سلطان زاده، حسین، (۱۳۶۲). روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران. تهران: آگاه.
- سلمی، ابو عبدالرحمن محمد بن حسین، (۱۳۸۵). ذکر النسوة المتعبدات الصوفیات. ترجمه مریم حسینی، تهران: نشر علم.
- سیوطی، جلال الدین، (۱۳۹۱). كشف الصلصلة عن وصف الزلزله. تحقیق: عبدالطیف سعدانی، مقدمه محمد فاسی، فاس: مطبعة محمد الخامس الثقافیه و الجامعیه.
- شجری قاسم خیلی، رضا، (۱۳۹۶). «واکاوی نگرش هویتی ابن قتیبه دینوری؛ زمینه‌ها و دلایل تکوین رویکرد اسلام‌گرایانه در ایران». پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ۲۵: ۲۳-۴۱. [DOR: 20.1001.1.22519726.1396.1.25.2.2](https://doi.org/10.1001.1.22519726.1396.1.25.2.2)
- شیخ الحکمایی، عمادالدین، (۱۳۹۹). «اوراق سنگین (۹)». بخارا، ۱۴۱: ۶۱۳-۶۲۰.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۷۳). تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک. ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج. ۵، تهران: اساطیر.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۸۰). تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک. ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج. ۳، تهران: اساطیر.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۸۳). تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک. ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج. ۱۵، تهران: اساطیر.
- طوسی، محمد، (۱۹۶۱). الرجال. به کوشش: محمدصادق آل بحر العلوم، نجف: کتابخانه مرتضویه.
- فارابی، ابونصر، (۱۳۶۱). اندیشه‌های اهل مدینه فاضله. ترجمه سید جعفر سجادی، تهران: کتابخانه طهوری.

- فلامکی، محمدمنصور، (۱۳۷۴). باززنده سازی بناها و شهرهای تاریخی. تهران: دانشگاه تهران.
- قدامه بن جعفر، (۱۳۷۰). الخراج. ترجمه حسین قره چانلو، تهران: انتشارات البرز.
- قزوینی، زکریا بن محمد، (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد. ترجمه میرزا جهانگیر قاجار، تهران: امیرکبیر.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن، (۱۳۸۵). تاریخ قم. ترجمه حسن عبدالملک قمی، قم: مرکز قم شناسی.
- کریمیان، حسن؛ صبری، حسین؛ و باستانی، محرم، (۱۳۹۱). «دینور از شکل یابی تا اضمحلال: تأملی دیگر در عوامل مؤثر بر اضمحلال شهرها». پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۲: ۱۰۵-۱۲۵. <https://doi.org/10.22059/jis.2012.35225>
- کلابادی، ابوبکر محمد، (۱۳۸۰). التعرف لمذهب اهل التصوف. المحقق: عبدالحلیم محمود و طه عبدالباقی سرور، قاهره: بی‌نا.
- گروبه، ارنست، ج.، (۱۳۸۴). سفال اسلامی. ترجمه فرناز حایری، ویراسته ناصر پورپیرار، تهران: نشر کارنگ.
- گلزاری، مسعود، (۱۳۵۷). کرمانشاهان - کردستان. تهران: انجمن آثار ملی.
- لوشای، هاینس، (۱۳۸۵). «دینور»، در: بیستون، کاوش‌ها و تحقیقات سال‌های ۱۹۶۷-۱۹۶۳، به کوشش: ولفرام کلایس و پتر کالمایر، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران: اداره کل امور فرهنگی: ۴۱۱-۴۱۳.
- مترجم، عباس؛ و محمدی‌فر، یعقوب، (۱۳۸۲). «طرح بررسی، شناسایی و مستندسازی آثار باستانی شهرستان صحنه». کرمانشاه: مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری (منتشر نشده).
- مستوفی، حمداله، (۱۳۳۶). نزهة القلوب. تصحیح: محمد دبیر قیاسی، تهران: طهوری.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، (۱۳۸۲). مروج الذهب و معادن الجواهر. ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج. ۱ و ۲، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، (۱۳۸۹). التنبیه و الاشراف. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- مطراق‌چی، نصوح، (۱۳۷۹). بیان منازل ... ترجمه و تعلیق: رحیم رئیس‌نیا، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- مقدسی، ابوعبداله مطهر بن طاهر، (۱۳۵۱). آفرینش و تاریخ. ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، ج. ۱، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- مقدسی، ابوعبداله مطهر بن طاهر، (۱۳۸۵). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ترجمه علینقی منزوی، تهران: کومش.
- مینورسکی، ولادیمیر، (۱۳۹۳). «بنی‌عناز؛ خاندانی حکومت‌گر در جهان اسلام». ترجمه آرمان فروهی، تاریخ‌نامه خوارزمی، ۱: ۱۴۴-۱۲۸.

- ناشناس، (۱۳۱۸). *مجمعل التواریخ و القصص*. به تصحیح: محمد تقی بهار، به همت: محمد رضانی، تهران: چاپخانه خاور.
- ناشناس، (۱۳۶۲). *حدودالعالم من المشرق الی المغرب*. به کوشش: منوچهر ستوده، تهران: طهوری.
- وبر، ماکس، (۱۳۶۹). *شهر در گذر زمان*. ترجمه شیوا کاویانی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- یزدی، شرف الدین علی، (۱۳۳۶). *ظفرنامه*. به تصحیح و اهتمام: محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، (۱۳۸۲). *تاریخ یعقوبی*. ترجمه محمد ابراهیم آیتی، ج. ۲، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- Abu al-Fidā, 'I. Ad-Din I., (1970). *A Sketch of the Countries*. tr. Abdol Hamid Ayati, Tehran: Bonyade Farhang-I Iran (In Persian).
- Aezamipour, B., (2014). *Forgotten Capital of Kurdish People*. ed. M. Moqqaddasi, Tehran: Sepand Minoo (In Persian).
- Afūštei Naṭanzī, M.-bin H. A., (1953). *Niqāva al-Āīār fī Dīkr Aḥbār*. E. Eshraqi, Tehran: Elmi wa Farhangi Publication (In Persian).
- Al-Hamawī al-Baghdādī, Sh. al-Dīn Abu'-A. Y., (2001). *Mu'jam ul-Buldān*. Vol. 1, tr. ByL Ali Naqi Monzavi, Tehran: Mīrāṭi Farhangi (In Persian).
- Al-Jawzī, Abū al-F. 'Abd al-R. ibn-A. ibn-V M. (1992). *Al-Muntaẓam fī tāriḫ al-mulūk wa-al-umam, Mohammad Abdolqader Ata and Muṣṭafa Abdolqader Ata*. Vols. 1, 13, 15 & 17, Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiah (In Arabic).
- Alsayyad, N., (1996). "The Study of Islamic Urbanism: An Historical Essay". *Built Environment, Islamic Architecture and Urbanism*, 22 (2): 91-97.
- Al-Khaṭīb al-Baghdādī, Abū B. A.-ibn 'A., (1991). *Tārīḫ Baghdad*. al- Tahqiq: Muṣṭafa Abdolqader Ata, Vol. 1, 5, 7 & 12, Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiah (In Arabic).
- Al-Kindī, M.-bin Y., (1908). *The History of the Governors of Egypt*. Cairo: Dar al-Ketab ai-Islami (In Arabic).
- Anṣārī, Abū 'A., (1983). *Ṭabaqāt al-ṣūfīya*. ed. M.S. Moulaie, Tehran: Tus (In Persian).
- Ashtari Tafreshi, A., (2013). "Historical Geography and the Economical Position of Dinawar". *Journal of Historical Studies of Islam*, 5(17), 7-26. [DOR: 20.1001.1.22286713.1392.5.17.1.6](https://doi.org/10.1001.1.22286713.1392.5.17.1.6) (In Persian).

- Anonymous., (1983). *Hudūd al-‘Ālam min al-Mashriq ilā l-Maghrib*. M.Sotoudeh, Tehran: Tahouri (In Persian).
- Anonymous., (1939). *Mojmal al-Tawāriḳ wa ai-Qeşaş*. M.Sotoudeh, Tehran: Tahouri (In Persian).
- Ashraf, A., (1974). “Historical Characteristics of Urbanization in Iran during the Islamic Period”. *Sociological Studies*, 1(4): 7-49. (In Persian).
- Ayati, A., (1967). *Tahrīr-I Tārīḳi Vaşāf*. Tehran: Bonyade Farhange Iran (In Persian).
- Azarnush, A., (1995). “Var-I Tazikan”. *Ma’aref*, 12 (1 & 2): 3-15. (In Persian).
- Azinmehr, M.; Bahremand, A. & Kabir, A., (2016). “Parameter Sensitivity and Uncertainty Analysis of the Model WETSPA in the Flow Hydrograph Simulation Using PEST, in Dinavar Basin, Karkheh”. *Journal of Watershed Management Research*, 7(13), 72-82. <https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id=508725> (In Persian).
- Bakrān, M.-bin N., (1963). *Jahān-nāmah*. M.A. Riahi, Tehran: Ibn Sina (In Persian).
- Balādhurī, ‘A.-ibn Y., (1967). *Futūh al-Buldān (Iran Chapters)*. tr. Ā. Āzarnūš, Tehran: Bonyade Farhange Iran (In Persian).
- Daryae, T., (2004). *The Fall of Sasanians, Foreign Conquerors, Local Resistance and Apocalyptic Visions*. tr. M. Ettehadieh (Nezam mafi) and F. Amirkhani, ed. R. Zarrin Kub, Tehran: Nashr-I Tarikhe Iran (In Persian).
- Daryae, T., (2009). *Šahreštānīhā ī Ērānšahr; A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic and History*. tr. Shahram Jalilian, Tehran: Tus (In Persian).
- De Morgan, J., (1960). *The Geography of Iran*. tr. K. Vadie, Tabriz: Chehr (In Persian).
- de Planhol, X., (1959). *World of Islam*. Ithaca: Cornell University Press.
- Dhahabī, M. ibn-A., (1993). *Siyar a’lam al-nubala’*. al-Tahqiq Shuajb Arnauti, Beirut: Mo’ssesa al-Resalah (In Arabic).
- Dīnawarī, Abū-H., (1985). *Al-Aḥbār al-Ṭiwāl*. tr. M. Mahdavi Damghani, Tehran: Nashre Nei (In Persian).
- Falamaki, M. M., (1995). *Revitalisation of Historical Monuments & Cities*, Tehran: University of Tehran Press (In Persian).
- Fārābī, Abū-N., (1982). *Ara’ ahl al-madina al-fadila*. tr. S.J. Sajjadi, Tehran: Tahuri Library (In Persian).
- Golzari, M., (1987). *Kermanshahan-Kurdiştan*. Tehran: Anjoman-I Asar-I Melli (In Persian).

- Grube, E., (2005). *Islamic Pottery*. tr. F. Hayeri, ed. N. Pour Pirar, Tehran: Karang (In Persian).
- Ḥāfez-e Abru, Sh. al-Dīn 'A., (1996). *Joğrāfiā-ye Ḥāfez-e Abru*. ed. S. Sajjadi, Vol. 1, Tehran: Mirāṭ-I Maktub (In Persian).
- Ḥājī Kālīfī, M.-bin 'A., (1997). *Taqvīm al- Tārīkh*. ed. M. H. Mohaddes, Tehran: Ehya Ketab (In Persian).
- Haidari Zibajuie, F., (1999). *The History of Dinavar*. ed. A. Haidari Zibajuie, Tehran: Aron (In Persian).
- Herzfeld, E., (1920). *Am Tor Von Asien*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Ibn al-Athīr, I. al-Dīn. (1982). *Al-Kāmīl*. Vol. 8, 9, 10 & 11, Beirut: Dār Ṣādīr (In Arabic).
- Ibn al-Faqīh al-Hamadhānī, A.-ibn M., (2000). *Al-Buldān*. ed. Mohammad Reza Hakimi, Tehran: Bonyade Farhang-I Iran (In Persian).
- Ibn al- Nadīm, M.-ibn I., (2002). *Al-Fihreṣṭ*. tr. Reza Tajaddod, Tehran: Asatir (In Persian).
- Ibn Funduq, A.-ibn Z. al-B., (1982). *Tārīkh-I Bayhaq*. ed. Ahmad Bahmanyar, Tehran: Forughi Bookstore (In Persian).
- Ibn Khaldūn, Abdal-R., (1957). *Muqaddima*. tr. Moḥammad Parvīn Gonābādī, Tehran: Elmi O Farhangī Publications (In Persian).
- Ibn Khurdādhbih, (1992). *Masālik wa Mamālik*. tr. Saeed Khakrand, with an introduction by: Andrew Michael, Tehran: Mīrāṭi Milal (In Persian).
- Ibn Miskawayh, A.-ibn M., (1998). *Tajarīb al-Umam*. tr. Ali Naqī Monzavi, Vol. 2 & 3, Tehran: Tus (In Persian).
- Idrīsī, Abū-'A. M., (1989). *Nuzhat al-mushtāq fī ikhtirāq al-āfāq*. Beirut: Dar al-kotob ai-elmiah (In Arabic).
- Idrīsī, Abū-'A. M., *Uns ai-Mohadj wa Rus al-Faradj*. Manuscript, The Parliamentary Library of Iran, No. 6710. (In Persian).
- Iṣfahānī, Abū-N., (1998). *Ḍikr Aḥbār Iṣbahān*. tr. N. Kasaei, Tehran: Soroush (In Persian).
- Iṣfahānī, Ḥ.-ibn al-Ḥ., (1967). *Tārīkh sinī mulūk al-arḍ wa-al-anbiyā*. tr. J. Sho'ar, Tehran: Bonyad-I Frhang-I Iran (In Persian).
- Iṣṭakhrī, abū-I. I.-ibn M. F., (1994). *Masālik wa Mamālik*. tr. A. Toṣṭari, ed. I. Afshar, Tehran: Bonyade-I Moqfat-I Dr. Mahmoud Afshar (In Persian).
- Iṣṭakhrī, abū-I. I.-ibn M. F., *Ai-Masālik wa al-Mamālik*. Manuscript, Malek National Library and Museum Institution, No. 5990. (In Persian).
- Jafarian, Rasul. (2007). *The History of Shiism in Iran*, Tehran: Elm (In Persian).

- Jahshiyārī, M.-ibn ‘A., (1969). *Al-wuzarā’ wa’l-kuttāb*. tr. A. Tabatabaie, Tehran: Taban (In Persian).
- Jāmī, ‘Abd ar-R.-bin A., (2007). *Nafahat Al-uns*. ed. M. Abedi, Tehran: Sokhan (In Persian).
- Kalābādihī, A. M., (2001). *Al-ta’arruf li-madhhab ahl al-tasawwuf (Doctrine of the Sufis)*. al-Mohaqiq: A. Mahmoud and T.A. Surur, Cairo.
- Karimian, H.; Sabri, H. & Baštani, M., (2012). “Dinevar, from Establishment up to Collapse, A Contemplation on the Factores Made Cities Abandoned”. *Iranian studies*, 2(1 (2)): 105-124. <https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id=499369> (In Persian).
- Lapidus, I., (1967). *Muslim Cities in the Later Middle Ages*. Cambridge: Harvard University Press.
- Le Tourneau, R., (1957). *Les Villes Musulmanes de l’Afrique du Nord*. Algiers: Université.; Institut d’études supérieures islamiques.; Bibliothèque.
- Lushey, H., (2006). “Dinavar”. in: *Bisṭun Excavation 1963-1967*, ed. W. Kleiss and P. Calmeyer, tr. F.N. Samiei, Tehran: Cultural Heritage Organization: 411-413. (In Persian).
- Maqdisī, M.-Ibn A., (1972). *Al-Bad’ wa al-Tarikh*. tr. M.R. Shafiei Kadkani, Vol.1, Tehran: Bonyad-I Farhang-I Iran (In Persian).
- Maqdisī, M.-Ibn A., (2006). *Aḥsan al-taqāsīm fī ma’rifat al-aqālīm*. tr. Ali Naqi Monzavi, Tehran: Komesh (In Persian).
- Markwart, Y., (1931). *A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānshahr (Pahlavi text, version and commentary)*. ed. Giuseppe Messina, Analecta Orientalia 3, Rome.
- Mas‘ūdī, Abū al-Ḥ. ‘A.-ibn al-Ḥ., (2003). *Murūj al-dhahab wa ma‘ādīn al-jawāhir*. tr. A. Payandeh, Vol. 1 & 2, Tehran: elmi wa Farhangi Publication (In Persian).
- Mas‘ūdī, Abū al-Ḥ. ‘A.-ibn al-Ḥ., (2010). *Al-tanbīh wa al-ishrāf*. tr. A. Payandeh, Tehran: elmi wa Farhangi Publication (In Persian).
- Matrakçı, N., (2000). *Beyan-I Menazil*. tr. R. RaisNia, Tehran: Cultural Heritage Organization (In Persian).
- Miller, K. G. H., (1986). *Mappae Arabicae Tafelbd*. Tafelbd, Tübinger Atlas des Vorderen Orients / Beihefte / B, 65., Weisbaden, L.Reichert.
- Minorsky, V., (2014). “Annazids”. tr. A. Forouhi, *Tarikhname Kharazmi*, 1: 128-144. (In Persian).
- Motarjem, A. & Mohammadifar, Y., (2003). “Archaeological Survey in Sahnesh”. Kermanshah: Cultural Heritage Organization (Unpublished), (In Persian).

- Mustawfi, H. A., (1957). *Nuzhat-al-qulūb*. ed. M.D. Siaqi, Tehran: Tahouri (In Persian).
- Naumann, R. & Naumann, E., (1976). *Takht-I Suleiman*. Munchen.
- Özgüdenli, O. G., (2003). “Osmanlı İnan’ı: Batı İran Ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Tahrir Kayıtları :Coğrafi ve İdari Taksimat”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22(34), 1: 83-106.
- Pakatchi, A., (2000). “Companions of Hadith”. in: *Encyclopedia Islamica*, Tehran: Encyclopedia Islamica Center (In Persian).
- Qazwīnī, Z.-ibn M., (1994). *Ātār al-Bilād wa-ḥbār al-Ibād*. tr. Mirza Jahangir Qajar, Tehran: Amir Kabir (In Persian).
- Qudāma ibn Ja’far., (1991). *Al-Kharāj*. tr. H. Qarachanlou, Tehran: Alborz (In Persian).
- Qumī, H.-ibn M., (2006). *Tarikh-i Qum*. tr. H. A. Qumi, Qum: Qumshenasi Center (In Persian).
- Ranjbaran, M. R., (2012). “Hegmataneh Excavation Report, season 1 & 2”. Hamedan Cultural Heritage Organization (Unpublished), (In Persian).
- Rāvandī, M.-ibn 'A., (1921). *Rahat al-ṣudūr wa 'ayat al-surūr*. ed. M. Eqbal, Leiden: Brill (In Persian).
- Rāzī, A. A., (1999). *Haft-iqlīm*. ed. S. M. R. Taheri, Vol. 1, Tehran: Soroush (In Persian).
- Rūmlū, H. B., (1978). *Ahsenü't-tevârîh*. ed. A. Navaei, Tehran: Babak (In Persian).
- Sattari Sarbangholi, H., (2011). “City Grading in the Words of the Holy Prophet of Islam”. *Journal of Studies on Iranian Islamic City*, 1(3): 47-56. <https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id=211411> (In Persian).
- Sauvaget, J., (1934). “Esquisse d'une histoire de la ville de Damas”. *Revue des Etudes Islamiques*, 3: 473-474.
- Shajari Qasemkhaili, R., (2017). “Analysis of identity attitude Ibn Qutayba Dinawari Background and reasons for the creation of the Islamist approach in Iran”. *Pazhoheshnameye Tarikh-I Islam*, 25(1): 23- 41. URL: <http://journal.isihistory.ir/article-1-360-fa.html>. (In Persian).
- Shaikhholhokamaie, I. (2020). “Oraq-I Sangin 9”, Bokhara, 141: 613-620. (In Persian).
- Smith, M. L., (2014). “The Archaeology of Urban Landscapes”. *Annual Review of Anthropology*, 43 (1): 307-323. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102313-025839>

- Soltanzadeh, H., (1983). *The Process of Formation of Cities and Religious Centers in Iran*. Tehran: Agah (In Persian).
- Stevenson, D., (2002). *Cities and Urban Culture*. Philadelphia: Open Uuniversity Press.
- Sulamī, Abū-‘A.-R. M. b. al-Ḥ., (2006). *Ḍikr an-niswa al-muta’abbidāt aṣ-ṣūfiyyāt*. tr. M. Housaini, Tehran: Elm (In Persian).
- Suyūfī, J., (2012). *Kashf Al-Salsala ‘An Wasf al-Zalzala*. Tahqiq A. Sadani, Fas: Matbaata Mohammad al-Khames al-Teqafia al-Jameiah (In Arabic).
- Ṭabarī, M. ibn-J., (1994). *Ta’rīkh al-rusul wa al-mulūk*. tr. A. Payande, Vol. 5, Tehran: Asatir (In Persian).
- Ṭabarī, M. ibn-J., (2001). *Ta’rīkh al-rusul wa al-mulūk*. tr. A. Payande, Vol.3, Tehran: Asatir (In Persian).
- Ṭabarī, M. ibn-J., (2004). *Ta’rīkh al-rusul wa al-mulūk*. tr. A. Payande, Vol.15, Tehran: Asatir (In Persian).
- TD, M. 912. *Kirmanşah ve Luristan Eyaletleri Mufasssal Tapu Tahrır Defteri: 23 X 59,5cm., 464 sayfa*. Siyah meşin cilt. Defter iyi korunmuş, temiz ve okunaklı.
- Treadwell, L., (2001). *Buyid coinage: a die corpus 322–435 AH*. Oxford: Ashmolean Museum.
- Ṭūsī, M., (1961). *Al-Rijāl*. ed. M.S. AlBahr Al-ulum, Najaf: Mortazavieh Library (In Arabic).
- Watson, O., (2004). *Ceramics from Islamic Lands*. London: Thames & Hudson.
- Weber, M., (1990). *The City*. tr. Sh. Kaviani, Tehran: Sherkat-I Sahami-I Enteshar (In Persian).
- Ya‘qūbī, A.-bin ‘Abī- Y., (2003). *Tārīkh al-Ya‘qūbī*. tr. M.E. Ayati, Vol. 2, Tehran: Elmi wa Farvangi Publication (In Persian).
- Yazdī, Š. al-Dīn., (1957). *Zafarnāma*. ed. M. Abbasi, Tehran: Amir Kabir (In Persian).